

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A munkácsi uradalom 1613. évi urbáriuma mint nyelvtörténeti forrás

1. Az urbárium műfaját tekintve olyan feljegyzés, összeírás, melyben a földesúr vagy uradalom paraszti használatban álló birtokát, az ott lakó s az úrral „úrbéres” kapcsolatban álló népeket, valamint a birtokból és a lakosságtól befolyó jövedelmeket, hasznokat írták össze. Az urbárium ezért fontos gazdaságtörténeti forrás; nem véletlen, hogy viszonylag korán megjelent a magyar írásbeliségben. Szélesebb körben való elterjedésük és használatuk a 15-16. század fordulójától kezdve figyelhető meg. GREGOR FERENC utal arra, hogy a latin *urbárium* megnevezés a 16. sz. második felében terjed el a földesúri birtokhoz tartozó jobbágyságok szolgáltatásait, illetve az úrbéri kötelezettségeket jelölő irattípusra a korábbi *registrum censuum*, *conscriptio bonorum*, *cesualium* stb. helyett (GREGOR 443). Bár az urbáriumok elsődlegesen gazdaságtörténeti iratok, adataik felhasználása kiemelkedően fontos mind a történettudomány, mind pedig a nyelvtudomány, azon belül az onomasztika és a nyelvtörténet számára. A Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött urbáriumok nyomtatott formában való közzétételére már történtek kísérletek, ezek közül kiemelkedik MAKSAY FERENC 16-17. századi urbáriumokat közreadó monográfiája (MAKSAY 1959). MAKSAY a kötet előszavában, illetve egy korábbi tanulmányában (MAKSAY 1957: 122–123) részletesen összefoglalta a dokumentumok legfontosabb tartalmi és formai sajátosságait. Az összeírások nem voltak egységesek, időről időre módosultak, új elemekkel és adatokkal bővültek. Készítésük módja is szabályozatlan volt, összeállítóik ezért a korábbi összeírásokat vették alapul.

A történelmi Bereg megyében 1567-től számos latin, illetve magyar nyelvű urbárium született, ezek online elérhetők a Hungaricana „Urbáriumok és összeírások” adatbázisban. A beregi urbáriumok adatainak egy részét LEHOCZKY TIVADAR is feldolgozta megyemongráfiájában (LEHOCZKY 1881–1882), konkrét adatokat azonban csak a 17. század közepéről származó urbáriumokból közölt. A későbbi, 18. század végi Mária Terézia-féle úrbéri összeírás szövegeit DEZSŐ LÁSZLÓ dolgozta fel a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokat vizsgáló monográfiájában (DEZSŐ 1967). A beregi urbáriumok közül nyomtatásban az 1645-ös urbárium jelent meg, ennek gazdaságtörténeti adatait MAKKAI LÁSZLÓ adta közre a névanyag közlése nélkül (MAKKAI 1954). Az alábbiakban bemutatásra kerülő 1613-as és 1615-ös urbárium szövegközlése 2022-ben jelent meg a Nyíregyházi Egyetemen (SEBESTYÉN 2022a, 2022b). Mivel ezek Bereg megye korai magyar nyelvű dokumentumai, segítségükkel képet alkothatunk a megye nyelvállapotáról, a „hivatalos” írásbeliség sajátosságairól, az idegen nevek átírásának sajátosságairól stb.

A munkácsi uradalom 1613-as urbáriumának keletkezési körülményeiről LEHOCZKY TIVADAR részletes információkat közöl. Mágócsi Ferenc elhunytával annak özvegyét, Szerdahelyi Dersffi Orsolyát galántai Eszterházi Miklós vette feleségül. 1612-ben az ura-

dalom Eszterházira és feleségére szállt, s még abban az évben a leleszi konvent Forgács Zsigmond alországbíró által kiadott parancsára az ünnepélyes beiktatás is megtörtént (LEHOCZKY 3: 560). Eszterházi Miklós az uradalom igazgatásának első lépéseként 1613. január 1-jén Kőrösi K. István nevű udvarbírája által úrbérileg összeíratta a munkácsi várat és a hozzá tartozó falvakat, az adózó jobbágyokat, a jobbágyok köteles szolgálatait és fizetését. Egyúttal rendelkeztek több új kenézség alapításáról, illetve régebbiek megerősítéséről (uo. 562). Az urbárium címe: „Urbarium Seu Connumeratio Colonorum in Districtibus ad Arcem Munkách pertinentibus existentium Anno 1613 confectum: hungarico Idiomate conscriptum.” A dokumentum a Magyar Nemzeti Levéltár digitalizált urbárium, azonosítója: MNL OL E 156. a. Fasc. 018. No. 025. Szövege magyar nyelvű, terjedelme 148 oldal. Munkács és Beregszász városok mellett 142 település adatait tartalmazza. Az urbárium a települések adatait kerületenként közli a következő sorrendben: *Felső vidék, Krajna, Bárthaza vidéke, Lucska vidéke, Kajdanó vidéke, Bobolistya vidéke és Víznice vidéke* sorrendben. A települések leírása során címszóként a helység neve szerepel, ezt követi az adózók, a telekméret és a fizetendő adó felsorolása. A névsor a társadalmi helyzet alapján készült, kiemelt helyen szerepelnek a kenézek és családtagjaik, őket követik a jobbágyok és a zsellérek. A személyneveket minden helységnél az adóterhek szöveges leírása követi. Elsődlegesen ez az összefüggő magyar nyelvű szöveg nyújt lehetőséget nyelvtörténeti szempontú vizsgálatokra.

2. Az urbárium hangjelölése és helyesírása. Az 1613-ban készült urbárium hangjelölése és helyesírása nem egységes, a 17. század elejének szabályozatlansága és következetlensége jellemzi. A hangjelölésben tapasztalt sokszínűség oka minden bizonnyal a feljegyzők személyében keresendő. Az urbárium szerzőjét ugyan ismerjük, de valószínűleg nem egy személy gyűjtötte az adatokat, Kőrösi Istvánra csak a szerkesztés feladata hárult. Az összeírások értékes nyelvi adatokat szolgáltatnak a nyelvjárástörténeti és nyelvtörténeti kutatásokhoz, ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a feljegyzők nem mindig helyi születésű személyek voltak, így az adatok, nyelvi formák az ő nyelvjárásukat is tükrözik (vö. DEZSŐ 95). Háttér adatok hiányában azonban nem zárható ki semmilyen bizonytalanság.

A magánhangzók közül a rövid és a hosszú magánhangzók jelölése sem egységes. Az *a* hang kétféleképpen is szerepel a szövegben: a hagyományos *a* betű mellett egy ízben *á* (*mák* = *makk*) betű is használatos. Az *e* jelölése egységes, ezzel szemben az *i* hangot ritkán *y* (*Chiernecky*), gyakrabban azonban *ÿ* (*Rÿcz, Lÿschich, hÿdnak*) és *j* betűvel jelölik (*adnj, valtanj, mjkor, elejteöl, teöbbjne, teöbbj, kj, vídikj* stb.). Az *ö* hang jelölése kétjegyű betűvel történik két variációban: *eö* (*Geörgi, feölfeö, giwmeölchieö, eött*) vagy *eö* (*giwmeölchieö, eöttwen, eött*). Az *u* hangnak az ómagyar kori nyelvemlékekben megszokott háromféle jelölésével találkozunk: a hagyományos *u* mellett a *v* (*Vrak, vgian*) és a *w* is használatban van (*Rwfzin, Zwbowich, jwha, falw*). Az *ü* hang jelölésére két hasonló graféma használatos: *û* (*Pwñkeöfd, fwksegere, giwmeölchieö*) és *w* (*Fwzer, Fwrtew*).

A hosszú magánhangzók esetében az ékezetes formák használata még csak elszórtan jelentkezik, rendszerint többféle megoldást alkalmaznak a lejegyzők. Az *á* esetében három megoldással találkozunk: *a* (*Iwan, fzallott, Monar, rea*), az *a* kettőzése (*Paal, aad*), valamint jellemző az *á* betű használata mind a tulajdonnevek (*Munkách, Háttmegh, Orbán, Pál, Rátt, Rácz, Mándi, Jánoš, Mihály*), mind a köznevek esetében (*fzállot, ád, vár,*

ſzánto, kártio, mákotio, ház). Előfordulása azonban nem mutat szabályszerűséget. A rövid és hosszú magánhangzó felcserélésére is akad példa a szövegben (*ákar*). Az *é* hangot szintén rövid magánhangzó jelével (*kenezek, idejen, Janofne, penz, eo, eghefz*) és kettőzéssel (*Meez, Deeo*) jelölik. Az *i* hang jelölésére rendszerint *i* (*tiz, miwelni*) és *j* betű használatos, utóbbi következetesen szerepel a *bír* igében és származékaiban (*bjria, bjro*). Az *i* és *j* jelölésbeli felcserélésre is találunk példát (*hjiak*). Az *i* betű meglepő módon a rövid *i* esetében is használatos a *vidikj, tilalmas, harmadik* szavakban. Hosszú *i* hangot jelöl ellenben a *bír, bíro, bírák* főnévben, valamint a *Nireffaluſi* családnévben. Az *ó* jelölésére két eljárás figyelhető meg: ezek közül a rövid *o* a legelterjedtebb (*malmoktol, karlo, valo, Alfo*), mellette egy mellékjeles magánhangzó fordul elő: *ò* (*valòk, jòfzagh, lòwal, Rjybòcz, adòt*).

A legváltozatosabb hangjelölés az *ö* esetében használatos, ezt a hangot ötféle módon adják vissza a szövegben. A leggyakoribb az *eö* betűkapcsolat, ami a rövid *ö* mellett a hosszú magánhangzót is jelöli (*feölfeö, eö, feö, feyeöf, eſztendeöben* stb.). Közel hasonló a megterheltsége az *eò* betűkapcsolatnak (*feò, beòrrel, eò, feyeòs, eleòtte, Zeòch*). Az előző két jelöléshez képest feleannyi esetben az ezekhez hasonló *eő* használatos (*feő, beőrel, eőfzetefnek, Leőrincz, Geörgi, kerwleő* stb.). A negyedik variáns bizonytalannak tekinthető, a *w* graféma ugyanis az *ű* jele is egyben, a *meddw* szóban elképzelhető a zártabb hang előfordulása, amit a szövegben kétszer szereplő *Meddwbeöl* szóalak bizonyíthat. A mai *ő* betűre egy példa van a szövegben, de az *eő* gyakorisága miatt elképzelhető, hogy csak „helyesírási hiba” a *kerülő* szóban. A hosszú *ú* rendszerint *u* betűvel van jelölve (*uſ, hufz, Hufwetbe, tiukott, tiukmoniatio* stb.), az *ú* csak egy esetben fordul elő (*túrott*). A hang harmadik jelölési formája a *w* (*iffiw, Haidw, bwza, Hwfwett*), ami egyben a rövid *u* jelölője is. Végezetül az *ű* hang jelölésénél már megjelent a mai betű, de csak két példa van rá (*regtűl, kerülő*). A hangot általánosan a *w* jelöli (*neww, eſkwtt, kerwleő, twzi faſiert, fűweln, gieòpw*), ami egyben az *ű* hangra is használatos.

A szöveg az északkeleti nyelvjárástípusban íródott, így annak a hangtani sajátosságai jellemzik. Azonban akad néhány példa a magánhangzók változására is a szövegben. Illabiális megoldás figyelhető meg az *Innepeben*, valamint az *Iſpitalihoz, miwelik, Pwnkeòsd Innepeben* stb. szavakban. Labializációra utalnak az *ö-ő* formák: *veòttek, megbeòchiwttettwen, által keòlt, gieòpw, teòtte*. Zártabbá válással találkozunk a *regtűl, Meddw, ofzw fara, Luchka vidike*, míg nyíltabbá válással a *kewannia teòleòk, Monaf-torhoz, rajok* (rájuk) szavakban.

Diftongusra utaló jelekkel nem találkozhatunk az urbárium szövegében. Az *l* nyújtó hatása érvényesül a *Bodog* szóban.

A *tűzi faſiert, faiert* szóban jelölték a hiátustöltő hangot.

A magánhangzókhoz hasonlóan a mássalhangzók körében is megfigyelhető a változatosság. A *c* és a *cs* hangok jelölésére egyaránt használatos a *cz* (*c*: *Rjycz, czapnak* 'kecskebak', *Czibar, kilenczed, Latorcza*; *cs*: *Labicz*) és a *ch* betűkapcsolat (*c*: *Mohuch*; *cs*: *Ztaczewich, ninchen*). A *cs* hangot emellett gyakran a *chi* graféma jelöli: *Chiapowicz, Kjö Vichie, Chiorba, achiokat, kolchiar, karachion, korchiomarof, chiafzar, Martinchia*. Egy esetben pedig szókezdő helyzetben *tz* jelöléssel is találkozunk: *Tzasar*. Az ukrán nevekben már ekkor találkozunk *dzs* hanggal, ezt a magyar átírásban többféle formában próbálja az összeíró visszaadni: pl. a *Dzsamka* családnév *Dſamka* és *Chiamka* alakban szerepel. Az *f* hangot két keresztnévben *ph* hangkapcsolat jelöli (*Philipp, Christoph*). A *g* hangot a hagyományos jelölés mellett a leggyakrabban *gh* betűkapcsolattal jelölik:

eghefz, Gherghelÿ, penigh, Orosfzeghefiek stb. Ugyanez a jelenség a *t* és a *r* hangnál is megfigyelhető. Míg a *t* esetében személyneveknél és közneveknél is előfordul (*Thamas, Thimko, Thengelÿ patak, Mathe, thowabba, fekethe* stb.), az *rh* csak személynevekben használatos (*Rhufzin, Rhabicz, Rhicz, Rhamochia falwara* stb.). A *gy* jelölésére a *gi* használatos: *egi, awagi, Feginchich, hegien, ugi, hogi, negied* stb. A *j* hang esetében továbbra is többféle hangjelölés fordul elő, a *j* mellett (*jofzagabol, Juga*) az *i* betűs (*saitott, zantiak, haÿtiak*) és az *ÿ*-nal való helyettesítés a gyakori megoldás (*fäÿtal, fëÿeòs, Dseÿman, uÿ*). A *k* hangot a *k* betű mellett *c* betűvel (*Jacob, praedicatornak, Calafstromba*), szókezdő helyzetben ritkán a *ch* is előfordul (*Christoph, Chriſtoph*).

A mássalhangzók között a legváltozatosabb hangjelöléssel az *ly* esetében találkozunk, amit 6 betűkapcsolattal is tükröznek: *lÿ* (*helÿeò, karolÿert, Halÿko* stb.), *ll* (*hell = hely*), *li* (*helieò*), *lli* (*mellien, nemelli*), de így jelölik az összeolvadással létrejött hangkapcsolatot (*kafzalliak*) és a hosszú *lly*-t is (*Illieò*). Szórványosan *lj* betűkapcsolat jelöli a hangot (*heljek, heljeò, fzekelj, meljteòl, Borbelj*), személynevekben (*Drÿllÿ, Illÿko, Swllÿ, Kirallÿ, Borbellÿ*) és köznevekben is (*mellÿ, ollÿ, karollÿ, hellÿeknek*) háromjegyű *llÿ* mássalhangzó jelöli az *ly ~ lly* hangot. A palatális mássalhangzók közül a *ny* és a *ty* jelölésében is hasonló változatosság figyelhető meg. A *ny* három (ni: *barannial, niolcz, bizonioò, n: Neftet, Karachionba, Bodog Afzonnap*, nÿ: *Leanÿ, nÿaÿtol*), a *ty* (~ *tty*) pedig ötféle alakban szerepel (ti: *tiukott, zantiak, haÿtiak*, tti: *Battiko, gierttia, jartattiak*, thi: *Koszthia, Thiwkodi, Mathiafne*, tj: *tjwkott, Kosztja*, tÿ: *Battÿko, Mattÿaò*).

A réshangok csoportjában a hármas jelölés az elterjedt, mindegyik hang háromféle variációban fordul elő a szövegben: mind az *s* (σ : *helieò*, f: *Neftert*, s: *Moschiak, Sÿskowich*), mind a zöngés párja, a *zs* egyjegyű betűvel jelölt (f: *lafnakot, feller, pafitt*, s: *Sigmond, Sarnoÿa*, z: *dezma*), az *sz* hang egy- és kétjegyű betűvel (f: *Pufta*, fz: *fzallott, Szÿdor, lefz fzabadfaga*, z: *egez, Hwznay, ztronganak*), zöngés párja, a *z* a hagyományos és ómagyar kori jelölése mellett kétjegyű formában is előfordul (z: *tartozik, Hamza, Nesztaza, Zelenko, kenez, haz*, f: *Viſniczehez*, fz: *hafzba*). Végezetül a *v* is mutat érdekes jegyeket: a hagyományos jelölés mellett nem fordul elő az ómagyar korban elterjedt *u* betűs alakban, viszont gyakran *w* (*Dubowich, Hwfwett*) és ritkábban *w* a jele (*kiwÿl*).

Sajátos képet mutat a hosszú mássalhangzók jelölése, amire szintén az esetlegesség a jellemző. Szabályosan jelölik az összeírók a hosszú hangokat kettőzéssel: *beòrrel, karollial, anniwal, barannial* stb. Sok esetben azonban olyankor is betűkettőzés szerepel a szavakban, amikor nincs a szóban hosszú hang: *fizettnek, vattra, Ignatt, Battiko, kett, lasnakott, jutt, fzolgalatt, fzerett, kett kett faitott, ztrongatt, tizenhatt hatt, karollÿ* stb. Ez a jelenség az egész 17. századra jellemző volt (vö. TRÓCSÁNYI 576). Ezzel szemben a fonotaktikai okokból bekövetkező rövidüléseket fonetikus módon jelölik: *fäÿtal, penzel, forintal* stb.

A mássalhangzók depalatalizálódására utal néhány kifejezés, azonban a hangjelölés sajátosságai alapján nem lehet egyértelműen hangváltozásnak tekinteni a következő szavakban előforduló formákat: *mihelt, hel, Neft, szolwaiak, karolt, eòfwenteòl, fzekelfeggel, Affzonnap* stb.

A hangjelölés bemutatott változatosságának következménye a tulajdonnevek több formában való feljegyzése. Az uradalom területén jelentős ruszin lakosság élt, a szláv nevek magyar adaptálása nehézségek elé állította a magyar anyanyelvű lejegyzőt. Ennek legkirívóbb bizonyítéka, amikor ugyanaz a személynév különböző formákban szerepel az összeírásban, pl. *Beriagh ~ Beriak ~ Beryak, Babich ~ Babicz, Babpka ~ Bapka, Baranko ~*

Baranyko, Boricz ~ Borisz, Chiernecz ~ Chiernefz, Giurko ~ Giwrko, Goliana ~ Gojan, Jufzko ~ Jwfzko, Leòchik ~ Leòchek, Manailowich ~ Manilowich, Michowich ~ Mihowich, Nefor ~ Niffor, Palichka ~ Paliczka stb.

A magán- és mássalhangzók jelölésének ingadozása a magyar nevek esetében is megfigyelhető: *Beòdeò ~ Beödeò ~ Beődeő, Bone ~ Boni, Borbeli ~ Borbelj ~ Borbellj ~ Borbelj, Chiefeş ~ Chiefeş, Dubroki ~ Dwbroki, Eòttwes ~ Eòttweş ~ Eöttwes, Erfzengiartho ~ Erfzengiarto ~ Erszengiarto, Ghwthi ~ Ghwti ~ Gutj, Holubinaí ~ Holwbinai, Iftuã ~ Iftwan, Katheo ~ Katheò ~ Katho, Konniaş ~ Konnyaş, Leórincz ~ Leòrincz ~ Leörincz, Magyar ~ Magyar, Martinchai ~ Martinchiai ~ Martinchiaj ~ Martincziaj, Orliowai ~ Orliowaj ~ Orlyowaj, Remethei ~ Remethej, Rofta keòteò ~ Rofta keöteő ~ Roftakeöteò* stb.

A mássalhangzók asszociációs hangváltozásaira számos példát találunk a szövegben. A kiejtés szerinti írásmód miatt a lejegyző ezeket a változásokat a kiejtésnek megfelelően jelölte. Zöngésség szerinti hasonulás fordul elő a *fzafz fzal* (száz szál), *efkwtt* (esküdt), *engette* (engedte), *elhattak* (elhagyták), *engettetik* (engedtetik), *attak* (adtak) stb. szavakban. Összeolvadásra is találunk példát: *Mongiak* (mondják), *valchiaga* (váltsága), *keczzer* (kétszer), *keòlchegere* (költségére), *adgiak* (adják), *igazíchia* (igazítsa). A szóelemzés elve érvényesül viszont a *fzabadfaga* és a *ketzzer* szóban.

Valószínűleg szintén összeolvadást jelölnek a *gi, li, ti, ni* stb. betűkapcsolatok a *d, l, t, n* végű szavakhoz kapcsolódó *-j* kezdetű toldalék esetében, pl. *fzantiak eş kafzalliak, fzolgalattia, egieballapattiok* stb.

A *-val/-vel* rag *v*-je általában szabályosan hasonul az előtte lévő mássalhangzóhoz (*Neft beòrrel, egi karollial, jobbagoikkal, fzeriarafsal, Simonnal, tiukkal, vetefsel* stb.), de Tökés és Bábfalva leírásában is *jobbagoikkwal* kifejezés szerepel. A rag egyes esetekben *v* nélküli, *-al/-el* alakban fordul elő: *sajital, penzel, forintal, pokroczal, chinalafal, rendel*.

3. Alaktani sajátosságok. Morfológia. A névszói toldalékok közül a birtokos személyjelek – gazdasági iratról lévén szó – nagy számban fordulnak elő a szövegben. Az E/3-as személyű alakokkal viszonylag ritkábban találkozunk, leginkább akkor, amikor a kenéz, jobbágy vagy zsellér adójáról vagy tulajdonáról esik szó. A személyjel ebben a pozícióban magánhangzóra végződő szóhoz *j* hiátustöltővel kapcsolódik: *adajjaban, adajja*, de mássalhangzóra végződő szó is kaphat *-ja* alakú személyjelet: *fzolgalattia, patakia* stb.

Az urbárium a faluvezetők mellett a közösségek kötelezettségeit is felsorolja, nem meglepő tehát, hogy nagyon sok T/3. személyű birtokos személyjeles szó van a szövegben. Ebben a személyben a középmagyar korban általános, középső nyelvválású magánhangzót tartalmazó személyjelek fordulnak elő: *adajokert, malmok ~ molnok, difznaiokat, vetefek, patakiok, fzolgalattiok, difznoiokatt, jwhokat, faluiokhoz, fzeriarafokat, falwjöok, kafzalojöokrolis, heljek, marhaiok, erdejek, erdeòchkejek, lewelek, bwzaiok, rajöokbolis, fzaadafagok, kenezzek* stb. A labiális alak helyett illabiális változattal találkozunk a *fzeöleöjyek* szóban.

A birtoklástörténeti téma magyarázza a birtoktöbbséget jelnek a megterheltségét. A szövegben nagy számban találkozunk a jelnek az *-i* (*Vrim, Vrak eş Nemeş emberek jobbago, jobbagoinak, jwhafzi, jwhai,*) alakjával, s csak ritkábban az *-ai/-ei* változatával (*hegiek eş hawafok hafznai, lewelej*), ami a középmagyar korban még kevésbé terjedt el.

A *-t* tárgyrag gyakran hosszú alakban szerepel (ez azonban pusztán helyesírási sajátosság is lehet): *sajtott, szerett* (szerét), *lasnakott, keòbleött* stb.

A *-stul/-stül* társhatározórag nyíltabb alakban fordul elő: *baranioftol, fiaftol, fzerzamoftol, vafar wamoftol* stb.

A névszóragok közül a *-ba/-be* és a *-ban/-ben* használatos a leggyakrabban, amiket néha felcserél a lejegyző. Ez valós nyelvhasználati jelenségre utal, a két rag használata közötti bizonytalanság már az ómagyar korban is megfigyelhető, a középmagyar kortól ez csak fokozódott (vö. KISS–PUSZTAI 616): *tilalmaſba tartatik ~ tilalmaſban tartatik, maſikba megien, karachionba, ztrongaba fogiak, varba fat nem hordanak, varba valo ſzolgaltattiaert, az varban fell hordani, Pwnkeösd Inepiben, Karachionba, Farfangba* stb. Az ünnepi adók esetében 9 esetben *Hufwetbe* alakban szerepel az ünnep ragos neve, a magas hangrendű változat használata minden bizonnyal arra utal, hogy összetett szóként értelmezte a lejegyző. Megjegyzendő azonban, hogy egy esetben ugyanabban a mondatban megjelent a szó mély toldalékos változata is: *Tiwkott keczer tartoznak ez eghefz jofzagban adni, mindē eſztendeöben mindē helyteöl, Karachionbannio, Hwfwetbennio eggiet eggiet, eo Hwfwetba, tiwkmonnialio nioľczal tartoznak*.

A *-ról/-röl, -tól/-től, -ból/-ből* ragok középső nyelvállású magánhangzót tartalmaznak: *malmoktol, hegireöľ, erdeöreöľ, videkreöľ, krainarol, odalrol, nŷaŷtol, falwbol, Brodiaktol, eöľeſeteöľ, karlotol, vetefekbeöľ, helyteöľ* stb.

A középfokjel *-b* alakban fordul elő: *az teöb, teöb, job volna, kewefeb, kewefbet*. Intervokális helyzetben a jel megnyúlt: *kifebbet*. A felsőfokjel egy alkalommal szerepel a szövegben: *leg meŷzeb vagion*.

Egy esetben szokatlan egyeztetéssel találkozunk: *Niffor Geghelne femmi marhaia ninch eöľt arwa giermekeket tart*.

Az igei toldalékok közül alanyi ragozás T/3-ban szórványosan előfordul az igeragnak a hosszabb formája a következő szavakban: *attanak, szakattanak, tartoztanak, bochiatanak, ŷoktanak, hagiattattanak, ŷerzettenek, fizettenek, vettenek*.

A jelen idejű alakokban középső nyelvállású magánhangzó szerepel: *irtaniok*.

Az igeidők közül a múlt idejű formák mutatnak változatosságot. A szövegben már a befejezett múlt az uralkodó, de az összetett szerkezetű régmúltra is vannak példák: *ŷoktak volt, meg engette volt, szoktak volt ŷolgalni, szoktak volt vennj, veöľtek volt megh, megh eghettek volt*.

Az E/3-as igealakban jellemző az *-n* rag használata a következő igékben: *vagion, leŷen ~ leszen, teŷen, legien, ninchem* (de *ninch* alakban is), *megien*.

Helységnevekhez kapcsolódva gyakran találkozunk a *-si* képzővel: *Dragabartfalusiaknak, Hatmegheŷi, Nagi Lamfalufi, Barath feöľdefiekis, Bereghuŷfalufiaknak* stb.

A tőtípusok közül az *ó-t a*-val (*adayaval, birak, diŷznoiokatt, diŷznaiokbol* stb.) és *ö-t e*-vel (*erdejek, eŷztendeie, eŷztendeigh* stb.) váltakoztató névszótövek jellegzetesek.

A szövegben számos igekötős ige található. Ezek írásánál következetesen jár el az összeíró, az igét és az igekötőt – függetlenül az igekötő pozíciójától – minden esetben külön írja: *be ŷolgaltattiak, be ŷallanj, be ŷallitani, ell telik, ell ŷeöľnek, meg engette volt, megh adgiak, tartoznak fell wľnj, tartoznak megh adnj, viŷza ŷalhaŷon, tartoznak megh miwelni, megh talalliak feleole, barom ell adaŷsal, tartoznak meg kaŷzalni, ell tiltottak teöľeöľ, fel wľnj, ell ŷakattanak, engettek be irni, meg kaŷzalni, fel takarnj, be hordani eo berakni ŷepē*.

4. Szófajok, szó szerkezetek. Az urbáriumban a határozott névelő mindkét formában előfordul. Az *az* alak használatos általánosan a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt is:

Az feölseő, az kik, az Nestert, az karoljert, az ztronganak idejen, az mely, az jobbagiokkal, az huszadikat, az kinek, az regi fzoκaσ, az malom az kik, az kinek, az feő, az jobbagiokkal stb. Ritkán azonban megjelenik az *a* forma is: *à kenezek, mint a teőbbinek, Ezen à vidiken, azō à berczē* stb. A szövegben több esetben használatos a névelő magas változata, ami a középmagyar korban még tovább élt, elsősorban a peremnyelvjárásokban: *ez videken, ez falu, ez joszagban, ez pufztak* stb.

Az is kötőszó a szöveg egészében egybe van írva az előtte lévő szóval: *korlojiaioσ, volnaioσ, difznaiaioσ, jobbagiaioσ, adoraioσ, karlomolnaioσ, molnaioσ, vamaioσ, bannjiaiaioσ*.

Elterjedt a főnévi igenévi alakok használata az úrbéri kötelezettségekből fakadóan: *tartoznak ky arulni, fzoκtak volt fzoκgalni, tartoznak az malmoktól egi egi lafnakot adni, jwhokat teleltetni, tartozik fizetni, tartozik ztrongat fizetni, Neft beőrtt tartozik adni, nē akar eppwlni, tartoznak kyarwlni, tartoznak kilenczedett adni* stb.

A szöveg egyik jellemzője a *való*-val alkotott folyamatos melléknévi igenévi szerkezetek használata: *eftzendeig valo adajokert, faluiokhoz valo hawafon, eftzendeigh valo fjabadfagok vagiō, az viz keōzt valo hegiekreōl, korchiba feleōl valo erdeō, Munkach varához valo jōfzagh* stb.

5. Szókészlet. Az urbárium szókészlete szorosan kapcsolódik a gazdasági tematikához, de a szakszöveg, a szaknyelvi stílus kifejezőeszközei mellett közel áll a regionális köznyelvhez is, ugyanis a névsorban, az adózóknál olyan információk is szerepelnek, amik lehetőséget nyújtanak egyéni szóhasználat vizsgálatára.

Az urbárium felsorolja azokat az adókat és kötelezettségeket, munkákat (*bor es bwza chinalafnak ideje, hordo merefnek ideje, eōkrōtt tartoznak ky vaganj, bor dezmalafnak idejen, fzenatakarafra, oh hordok megchinalafa* stb.), amiket az uradalom kenézeinek, batykóinak, zselléreinek és jobbagyainak, valamint egyéb mesterembereknek (*kerwleō, chiorda pasztor, borniw pasztor, kochiomarof, banniafz, monar* stb.) le kell róniuk a vár számára, és azokat a személyeket is, akik ezeket beszédtek (*efkutt biro, wamof, varas Notariufsa, wafar wamos, tizedleō* stb.). A falu vezető rétegét a kenéz és a batykó (pap) jelentette. A kenézek mint falualapítók és -telepítők mentesültek bizonyos adók alól, de a kenézadót a batykók által fizetett adóval együtt kénytelenek voltak leróni: *Az feölfeő videki kenezek, az kik feő kenezek minden eftzendőben, mindē feő kenez egi egi Neft beōrrel, egi egi karollial, eσ kett kett chiafzar Madarawal tartoznak eō Naganak az varhoz. Ha mikor fzerett nem tehetik, az Neftert F. 2. az karoljert dñ. 50 fizettnek.*

A kenézek malomépitési joggal rendelkeztek a Latorcán vagy kisebb folyókon, *keōwi halas* vagy *piŷtrangoσ* patakokon. Ezek a malmok rendszerint *karlo malmok* vagy *guba kollo malmok* voltak, amik után *ket lafnakkal tartoznak, minden mafodik eftzendeōben, az varhoz*. A kallómalmok mellett *daraz* 'daraōrlő, kásaōrlő malom' és *bwza eōrleō* malom is üzemelt. A szöveg érdekessége, hogy a szó *molna* változata is gyakran előfordul, néha egymás mellett: *Az kenezeknek ket molnok vagiō guba kollo malmokiaσ ketteō vagiō, az kenezeknek molna vagiō raŷta, molnok, egi molna vagion, karlomolnaioσ egi vagiō* stb.

Számos adónemet pénzzel válthattak ki: a *chiafzar Madara* (császármadár, tetrastes bonasia), *karollj penz* ~ *karolj penz* (karvalypénz), *Ewetke penz* (evetkepénz, mokus), *ztronga penzt* ~ *ztronga penz* (sztrongapénz), *hadi penz*, *vaj penz*, *meez penz*, *korchiona penz*, *karlo*, *cedula penz*, *vattra penz* 'a juhkosár (juhok állóhelye) után fizetendő pénz', *robota penz*, *Theōmleō eσ Eōz penz*, *drabantpenz* stb.

A pénzbeli adók mellett természetben is kötelező volt leróni a terheket, pl. *veſſing túro, paſitt tizeddel* 'disznókonda után fizetendő pénz', *kemëcze zab, kita kendent, negi negi villa ſzenat, eo egy kett penzeo kenierett* kellett beadni az adószedőnek stb.

A jobbágyoknak, illetve falvaknak további, munkával járó kötelezettségeik voltak a munkácsi vár felé, amit folyamatosan teljesíteniük kellett. Ilyen volt például a *virrasztóság* (őrség): „*Ez három falwbeliek, kwtt, korchwa, eo Babaffalwa, moſtiio az varba hettre jarnak virraſztofagra, adowal az reghi ſzokaſ szerint nem tartoznak femmi felewel, de az feő kenezek eo Battikok, tartoznak az eo adajokkal, mert eők virraſztani nem jarnak.*”

Pisztránházán a kötélfonás volt a kötelező tevékenység: „*Ez falw minden eſzten-deőben, kwttira valo eőregh harſs kötelett ketteőt tartozik vár ſzűwkſegere chinalni, emellet appro haro keőtelet valameni kell. Mind az egheſz joſzagh, krainaiak, Bardhaza videkiek, Luchka videkiek, kaſydano, Boboſtia eo Viznicze videkiek, tartoznak harſsat elegendeőt ide Piſztrāhazara hordani, à keőtelek chinalaſara.*” A Kajdanó és Lucska környéki falvak lakosai gyertyabelet fontak: „*Az var ſzűwkſegere, giakrabbā az kaſydano vidike eo Luchka vidike, tartozik gierttia belett fonni, var ſzűwkſegere jollehett az maſ vidikeioſ fonnak.*”

A huklivaiak feladata a zszindelykészítés volt: „*Az Hwkliwaiak, ennek eleőtte eſzten-deig valo adajokert, mindē eſztendeőben, huzon negi negi ezer ſyndelt tartoztanak chinalnj var ſzűwkſegere, moſt eo Naga az adott kewannia teőleők keſz penzwl.*”

Ugyancsak kötelező feladat volt a bor árulása: „*Az feőlfeő videkiek mindē eſztendeőben, Karachionban, Farſangba, Hwfwett eo Pwnkeőfd Innepeben kett kett bort tartoznak kŷ arulnj, az ztrongannio kett bortt, az az eſztendeigh tiz bortt tartoznak kŷ arulni var ſzűwkſegere.*”

Az adót a *tizedleő* (tizedlő) szedte be az *eőreg diſzno, ſwldeő, chech ſzopo malacz* után. De ő szedte be a méhek után járó adót is, ugyanis az adózók „*Az Rajbolio tizedet adnak, tiznek alatta mindē raytt negi negi penzel valtnak meg.*”

Az adófizetés alól a *szabadosok* fel voltak mentve, ők ugyanis *szolgálatbol magokat megh arendaltak*. Egyes falvak esetében azonban még így is szolgálattal tartoztak a várnak. Árdánházán például „*Az Ziczkok (kenézek) à Zabadoſok, valamikor kiwantatik, egi lõwal ſzerzamofol tartoznak fell wlnj, ez mellet egi drabantot magok keőlcheghē var ſzűwkſegere tartanj.*”

A munkácsúfalusiak „*Eſztendeőczaka (évente) az var keőrniwl valo kertekbē ezek tartoznak kertefzkednj, egieb ſzolgálatall nē tartoznak az varhoz.*” A dubóckai kenézek a malmuk után a „*var ſzűwkſegere achiot tartoznak bochiatanj.*” A beregiek „*Min-den eſztendeőben az var ſzűwkſegere tartoznak, harmincz ket eregh ſzal fat vinnj ſzolgálnj mint az teőb varaſok. De egieb dologra, ugimint, kaſzallaſra arataſra, ſzena takaraſra, fa hordaſra eo egieb var keőreől valo effele dologra nem tartoznak mennj.*” Hasonló kötelezettsége volt az újjáirosiaknak is: „*Az var eppwleteire mindē eſztendeőben, eőtten eőreg ſzal fawal tartoznak... Az var eppwletere tartoznak ſzolgálni, valamikor kiwantatik, egieb fele var keőrwł valo ſzolgálatall nē tartoznak.*”

Az adózást nem kerülték el a munkácsi városlakók sem. „*Az varoſbeliek, zantaſsal arataſsal, kaſzalaſsal, ſzenatakarafaſsal, fa hordaſsal az var ala, ſem penigh bwza eo zab hordaſsal nem tartoznak eo Naganak. hanem jegh rakaſsal, vettni valo bwza ki hordaſsal, az varoſ hatarabā, s bwza teſſel, bwza fel hordaſsal az ſzűrwreől, eők tartoznak, ezen kiwł var eppiteſbennio tartoznak ſzolgálnj mint az teőb varaſok.*” A beregszásziak pedig „*az var eppiteſere ſzaſz ſzal eoreg fatt tartozik fell vinnj, Melliet mongiak hogi eőtten ſzal*

fanal nê volt teøb chiak nem regennio. Annak felette var eppitefere tartoznak elegendeõ embert adnj, valamikor kiwantatik. Ha mi ollj fzwkfegere kewantatik, fzekeretio adnak, eõ Naga vtajra.” Ugyancsak az õ kötelességük: „*Zwretkor az oh hordok meghchinalafawal eo abronchiozafawal tartoznak, kit az varbol fzoktak ala kwldenj.*”

A hegyvidéki gazdálkodás érdekes jelenségére is rávilágít az urbárium. A szomszédos lengyel területekről ugyanis évente legeltetésre, makkoltatásra, de teletetésre is áthajtják az állatokat, amiért adóval tartoznak a munkácsi várnak: „*Az Lengiel orzagiak mikor az mák terem s difznoioikat ide haytiak, tizedet adnak. Az jwhokatio penigh mikor ide haytiak a hegiekre, mindê niajtol egi egi forintot, s egi egi fajtott tartoznak adnj. Mikor penigh itt az hegieken kafzalnak, s itt rakiak be fzenajokat, jwhokat telettetni ide haytiak a fzenara, az twzi fajert, vattra penzt mindê kofartol egi egi forintot fizettnek, az varhoz.*” A lengyelek azonban nemcsak állattartással, hanem földműveléssel is foglalkoztak, ami megalapozta a lengyel és ruszin lakosság folyamatos beáramlását Bereg megyébe a 16-18. században: „*Az Befzkedreõl az Lengiel orzagiak, mikor vetefek vagio rayta, tizedet adnak eõ Naga fzamara.*”

Meglepõ módon az urbárium szövegében alig találunk latin kifejezéseket: *eõ Naganak supplitalnak feleõle; hufzõ eõtt penz annak adajõ defalkaltatik az adobol; ket terminufon eõttwen penzt tartoznak; vagion lewelek vfque ad bene placitum; ezeleõt valo Connumeralfakor; eõ Naga fzamara percipialtatik es adminifztraltatik stb.*

Természetesen az urbárium szókészletének számos eleme archaizálódott, de néhány kifejezés regionális tájszónak tekinthető a 17. század elejéről, pl. *kenéz, battiko, ztronga, Eztendeõczaka* (évente), *teõbbwílhetnek* (terjeszkedhetnek), *fzaladott eõrlenek*, minden *fzalad eõrlefeteõl, ofzw fara fzeõrzeõdnek az erdeõre, az reteken ffwelni f szabad volt neha neha, fel takarnj, be hordani eo berakni fzepe, azon erdeõbeõl awaft fzoktak fognj, ztrongara tartozik be haytani eo meg ztrongalnj, fohult (foha alakban is) lafnakot nem adnak, Swetileczhez halgatt* (oda tartozik), *difzno veretejbe* (disznóvágásra), *fzalonnazafsal, jegh rakafsal, poftalkodnak* (postáskodnak), *Az aytõn tartott fzwlemer difznoktol, feleo difznot vernek le var fzwkfegere, Chieõppegheo bor, oh hordok stb.*

A szöveg stílusa közelít a regionális köznyelvi normához, s az adatgyűjtők több esetben olyan megjegyzést is feljegyeztek, amik személyes véleményt, gúnyt, szarkazmust tükröznek, s ezek a mindennapi részinformációk, pillanatképek teszik pontosabbá az adott korról és helyről szóló tudásunkat: *keõz az llofwaiakkal, chiak tolwai fefzek; de lelkef femmie ninch chiak az haia fzakalla; de felette fzegei, negi giermeki vannak, azokatio Ifienbe tarttiak; Az kenez Zawidffalwara akar be fzallanj, az almafiaktol nem lakhatik azt mongia; chiak czigankodik nê akar eppwlni; niomorult egi ket kezen jaro benna embertis tart stb.*

6. Összegzésként elmondható, hogy az urbárium szövege, hivatalos jellege ellenére (vagy mellett), számos nyelvtörténeti sajátosságot őrzött meg a 17. század elejéről. A hangtani, alaktani és lexikális sajátosságai alapján egyértelműen az északkeleti nyelvjárásterülethez köthető. A szövegben nyelvjárási sajátosságok csak kis mértékben jelennek meg, a dokumentum szerzője a hivatali nyelvben gyakorlott személy volt.

Hivatkozott irodalom

- DEZSŐ = ДЭЖЕ, ЛАСЛО 1967. *Очерки по истории закарпатских говоров*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- GREGOR FERENC 1964. *Úrbér* szavunk előzményei. *Magyar Nyelv* 1964. 65: 438–444.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- LEHOCZKY TIVADAR 1881–1882. *Beregvármegye monographiája* 1–3. Pollacsek Miksa könyvnyomdája, Ungvár.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1954. *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1631–1648*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MAKSAY FERENC 1957. *Urbáriumok*. A történeti statisztika forrásai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- MIZSER LAJOS – RÉVAY VALÉRIA szerk. 2004. *Tanulmányok Bereg, Máramaros, Szatmár és Ugocsa XVII–XIX. századi nyelvállapotáról*. Örökségünk Kiadó Bt., Nyíregyháza.
- PAPP LÁSZLÓ 1956. Az északkeleti nyelvjárásterület a XVI. században. In: BENKŐ LORÁND – BÁRCZI GÉZA szerk., *Pais- emlékkönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 466–472.
- RÉVAY VALÉRIA 1999a. Adalékok az északkeleti nyelvjárás XVII. századi történetéhez. *Magyar Nyelvjárások* 36: 95–106.
- RÉVAY VALÉRIA 1999b. Az északkeleti régió nyelvjárásainak jellemzői. In: RÉVAY VALÉRIA szerk., *Útmutató a szabolcs-szatmár-beregi nyelvjárások tanulmányozásához*. Nyíregyháza, 18–24.
- RÉVAY VALÉRIA 1999c. Egy XVII. századi végrendelet nyelvéről. *Magyar Nyelvjárások* 36: 393–398.
- SEBESTYÉN ZSOLT 2022. *A munkácsi uradalom 1613. évi urbárium*. Nyíregyházi Egyetem, Nyíregyháza.
- TRÓCSÁNYI ZOLTÁN 1956. A helyesírás bizonytalansága a XVII–XVIII. században. In: BENKŐ LORÁND – BÁRCZI GÉZA szerk., *Pais- emlékkönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 575–579.
- UC. = *Urbaria et Conscriptiones*. *A Magyar Nemzeti Levéltár adatbázisai*. <http://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium>

SEBESTYÉN ZSOLT
Nyíregyházi Egyetem